

TOMASZ AMBROZIAK (Toruń)

***Rzeczpospolita* w litewskich instrukcjach sejmikowych w latach 1587-1648. Próba analizy terminologicznej**

Artykuł poświęcono analizie pojęcia *rzeczpospolita* w litewskich instrukcjach sejmikowych. Zgadając się z Ewą Bem-Wiśniewską, iż „język stosowany przez dane społeczeństwo odzwierciedla jego struktury”¹, autor uważa, że język jest jedną z ważniejszych płaszczyzn, w których przejawia się świadomość narodowa lub społeczna, a badania nad językiem (tak systemem pojęć, jak i retoryką) źródeł historycznych mogą wnieść nowe spojrzenie na zagadnienia, którymi zainteresowana jest również historia prawa. Szkic nie rości sobie pretensji do wyczerpania tematu, raczej wskazuje zagadnienia, mogące być przedmiotem dalszych badań.

Historyk dokonujący takich interpretacji spotyka się z niejednym problemem. Wspomniana już E. Bem-Wiśniewska wskazała, że „badane hasła niosą ze sobą różne poziomy semantyczne”². W interpretacji tych zjawisk nie da się – niestety – uciec od arbitralności. „Ani obszerny cytat, ani szeroki kontekst nie zawsze dają bowiem pewność, w jakim znaczeniu badany termin występuje”³. Mając świadomość tych trudności, zrezygnowano w niniejszej pracy z przedstawienia klasyfikacji tej terminologii na rzecz rozważań o charakterze typologicznym.

W rozważaniach skorzystano zarówno z metod statystycznych – przy obliczaniu frekwencji występowania wyrazów, jak i z metody egzemplifikacyjnej, dającej możliwość zapoznania się z kontekstem, w jakim badane zwroty występują. Przy badaniu frekwencji wyrazów pomocne okazały się zarówno

¹ E. Bem-Wiśniewska, *Funkcjonowanie nazwy „Polska” w języku czasów nowożytnych*, Warszawa 1998, s. 8.

² Autorka wyróżnia (zaznaczając jednocześnie, że schemat ów ma charakter przede wszystkim teoretyczny) cztery rodzaje znaczeń: ujawnione dla autora i dla czytelnika; ujawnione dla autora, nie rozpoznane przez czytelnika; rozpoznawalne dla czytelnika, użyte przez autora bezwiednie; nieujawnione zarówno dla czytelnika, jak i dla autora; *ibid.*, s. 58-59.

³ K. Mazur, *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648*, Warszawa 2006, s. 227-228.

liczby bezwzględne, jak i częstość użyc, wyrażona za pomocą liczby użyc danego wyrazu w instrukcji oraz liczby użyc na stronę rękopisu.

Za podstawę źródłową analizy przyjęto 141 instrukcji sejmików z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1587-1648, poczynając od sejmu koronacyjnego Zygmunta III Wazy. W rozważaniach uwzględniono rękopiśmienne zbiory Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Biblioteki Czartoryskich w Krakowie oraz Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Sankt-Petersburgu.

W celu pokazania dynamiki przemian obserwowanych zjawisk okres 1587-1648 podzielono na podokresy, odpowiadające w przybliżeniu kolejnym dziesięcioleciom: 1587-1600, 1601-1610, 1611-1620, 1621-1630, 1631-1640 i 1641-1648. Liczbę instrukcji wykorzystanych w kolejnych podokresach przedstawiono w Tabeli 1.

Tabela 1. Liczba instrukcji sejmikowych w kolejnych latach

Lata	Liczba instrukcji
1587-1600	17
1601-1610	14
1611-1620	31
1621-1630	22
1631-1640	32
1641-1648	25
Ogółem 1587-1648	141

Należy zauważyć, że z biegiem czasu zebrana na sejmikach szlachta miała tendencję do pisania coraz dłuższych instrukcji. Zjawisko to ilustruje Tabela 2, przedstawiająca średnią liczbę stron rękopisu w kolejnych okresach.

Tabela 2. Długość instrukcji w kolejnych latach

Lata	Średnia liczba stron rękopisu
1587-1600	4,5
1601-1610	4,93
1611-1620	5,42
1621-1630	4,64
1631-1640	5,56
1641-1648	7,4
Ogółem 1587-1648	5,53

Ze względu na różną liczbę instrukcji w poszczególnych okresach, jak i różną ich długość uzasadnione wydaje się wykorzystanie nie tylko liczb bezwzględnych, ale też następujących przeliczników: liczby użyć na instrukcję (w przypadku rzadziej pojawiających się terminów) oraz liczby użyć na stronę rękopisu (w przypadku częściej wykorzystywanych pojęć). Należy mieć jednak świadomość, że i te wskaźniki nie są całkowicie obiektywne. Rękopisy charakteryzują się wszak różnym charakterem pisma i różną długością tekstu zamieszczonego na jednej stronie źródła. Nie są to więc wskaźniki całkowicie porównywalne, ich wykorzystanie pozwala jednak dostrzec pewne interesujące tendencje dotyczące języka i retoryki litewskich instrukcji sejmikowych.

Należy wspomnieć, iż poza nawias obliczeń statystycznych wyłączono instrukcję wilkomiarską z 1600 roku⁴. Powody, które przemawiały za takim rozwiązaniem, a także krótką charakterystykę tej instrukcji przedstawiono w końcowej części artykułu.

Podkreślmy także, że ze względu na charakter instrukcji sejmikowych jako źródła historycznego, jak i na sam fakt rozpatrywania retoryki i języka tylko jednego, ściśle określonego typu źródła (przez co nie może być mowy o reprezentatywności źródeł w odniesieniu do badanego okresu), nasze rozważania nie pretendują do wyciągania ogólnych wniosków dotyczących postaw szlachty litewskiej, wyrażanych w używanym przez nią języku i retoryce.

Pojęcie *rzeczypospolitej* jest jednym z najważniejszych pojęć polskiej terminologii politycznej czasów nowożytnych. Wywodzące się z łacińskiej terminologii ustrojowej, będące często przedmiotem naśladowania jako niedoścignięty wzór organizacji państwa, wywarło „znamienny, jednoznaczny wpływ na świadomość polityczną społeczeństwa, jak i na kształt państwa”⁵. Niestety, w odróżnieniu od niektórych innych pojęć polskiego języka politycznego⁶, termin *rzeczypospolita* nie doczekał się szczegółowych opracowań czy prób systematyzacji⁷.

Termin *rzeczypospolita* (wraz z łacińskim odpowiednikiem, tj. *respublica*) jest pojęciem najczęściej występującym w instrukcjach sejmikowych, będących przedmiotem niniejszej analizy. We wszystkich źródłach występuje on

⁴ Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka w Sankt-Petersburgu, Otdiel Rukopisiej, f. 971: Polskie awtografy iz sobranija P.P. Dubrowskogo, inw. 2 [dalej: RNB], awt. 133, k. 121-127.

⁵ E. Bem-Wiśniewska, *Funkcjonowanie...*, s. 168.

⁶ Nazwa *Polska* była przedmiotem wielokrotnie cytowanej tu pracy E. Bem-Wiśniewskiej (*Funkcjonowanie...*); ta sama autorka przedmiotem swoich badań uczyniła też pojęcie *ojczyzny*: E. Bem, *Termin „ojczyzna” w literaturze XVI i XVII wieku. Refleksje o języku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XXXV, R. 1989, s. 131-156; terminowi *ojczyzna* poświęcona została też praca B. Otwinowskiej, *Wyraz „ojczyzna” na przestrzeni życia i twórczości Jana Kochanowskiego*, „Poezja”, R. 1980, nr 8-9; ostatnio terminem tym, jak i pojęciami *państwa* i *narodu*, zajęła się: J. Legomska, *Państwo, naród, ojczyzna w dawnej polszczyźnie. Leksykalno-semantyczny opis pojęć*, Katowice 2010.

⁷ Nie mogą spełnić tej roli rozważania E. Bem-Wiśniewskiej, mające charakter krótkiej konfrontacji z terminem *Polska*; por. E. Bem-Wiśniewska, *Funkcjonowanie...*, s. 168-171.

łącznie aż 1653 razy. Trudność w jego interpretacji polega na wieloznaczności, dostrzeżonej już przez Samuela Bogumiła Lindego. Wyróżnił on następujące znaczenia tego pojęcia:

- spólna rzecz, społeczność (*die Gemeinschaft*);
- rząd, państwo, stan (*der Staat*);
- stan polityczny państwa, w którym albo wszystek, albo część z ludu wybrana ma rząd i najwyższą władzę (*die Republik*)⁸.

E. Bem-Wiśniewska wyróżniła aż 15 typów znaczeń, spośród których szczególną uwagę poświęciła 5:

- państwo polsko-litewskie;
- władza, czyli sejm polski, ale też określenie posłów;
- określenie szlachty, czyli wspólnoty;
- symbol dla oznaczenia treści ideowych związanych z państwem polskim, szlachtą jako wspólnotą, z ustrojem demokracji szlacheckiej;
- formacja ustrojowa, typ rządów, sposób sprawowania władzy; znaczenie bliskie dzisiejszemu rozumieniu terminu „republika”⁹.

Wieloznaczność ta nie jest jednak jedynym i najistotniejszym problemem interpretacyjnym tutaj spotykanym. Na gruncie przebadanych instrukcji wypada potwierdzić poczynione w stosunku do województwa kijowskiego, bractawskiego i wołyńskiego spostrzeżenie Karola Mazura:

niekiedy bardzo trudno jest ustalić, co w danym kontekście szlachta miała na myśli, mówiąc Rzeczpospolita. Wydaje się, że czasami obywatele ziem inkorporowanych nie musieli odróżniać znaczeń tego słowa i mogli rozumieć je zarówno jako państwo i sejm, państwo i wspólnotę albo sejm i wspólnotę¹⁰.

Rzeczywiście, w praktyce różnice między tymi znaczeniami mogły się zacierać, co więcej, dany wyraz mógł jednocześnie zawierać kilka z nich. Wydaje się więc, że stworzenie klasyfikacji znaczeń obciążone jest daleko idącym subiektywizmem i arbitralnością, brak bowiem narzędzi, za pomocą których można by rozwiązać wątpliwości interpretacyjne i przyporządkować dane użycie do określonej grupy znaczeń. Raz jeszcze należy więc podkreślić typologiczny, a nie klasyfikacyjny charakter naszych rozważań.

⁸ B. Linde, *Słownik języka polskiego*, T. 3, Warszawa 1812, s. 167-168.

⁹ E. Bem-Wiśniewska, *Funkcjonowanie...*, s. 168-170; por. także H. Wisner, *Rzeczpospolite szlachty litewskiej (schyłek wieku XVI–pierwsza połowa XVII wieku)*, „Barok”, t. 13: 2006, nr 1 (25), s. 20; nie można więc zgodzić się z J. Dziegielewskim, wedle którego słowo „Rzeczpospolita” zawsze oznacza państwo. *W sformułowaniach „bez consensu Rzeczypospolitej” czy in facie Reipublicae termin ten nie odnosi się do sejmu czy wspólnoty szlacheckiej, ale do stanów politycznych utożsamiających państwo. Byłby to zatem swoisty skrót myślowy podobny do używanych obecnie, gdy mówimy „państwo”, a powinniśmy precyzyjnie powiedzieć „władza państwowa” bądź gdy stan duchowny, a nawet tylko episkopat określamy pojęciem Kościół*; por. K. Mazur, op. cit., s. 255-256, przyp. 133.

¹⁰ Ibidem, s. 229.

Wskazane problemy, choć są przesłanką dla daleko idącej ostrożności, nie przekreślają jednak możliwości wysnucia wniosków. Dlatego też podjęto tu próbę egzemplifikacji wskazanych przez E. Bem-Wiśniewską kategorii znaczeń, poprzez przyporządkowanie im jednoznacznie dających się odczytać użyć. Podążając śladem K. Mazura, pominięto czwarte ze wskazanych przez badaczkę znaczeń, a więc „symbol dla oznaczenia treści ideowych”, które wydaje się najmniej uchwytnym i rodzącym najwięcej wątpliwości. Z powodu znacznych trudności interpretacyjnych – o czym poniżej, do pierwszego znaczenia, tj. *państwo polsko-litewskie*, dołączono też znaczenie *państwo w ogóle*. W naszym ujęciu scharakteryzowane zostaną więc 3 znaczenia terminu *rzeczpospolita*. Będą to:

- państwo (w tym państwo polsko-litewskie);
- władza, czyli sejm Rzeczypospolitej, ale też określenie posłów;
- określenie szlachty, czyli wspólnoty.

Ujęcie takie jest niewątpliwie dalekie od systematyczności, pozostawia też znaczącą liczbę użyć nieprzyporządkowanych do określonego znaczenia. Jeszcze raz podkreślmy, że wysuwanie na podstawie niniejszego szkicu daleko idących wniosków byłoby obarczone znacznym ryzykiem.

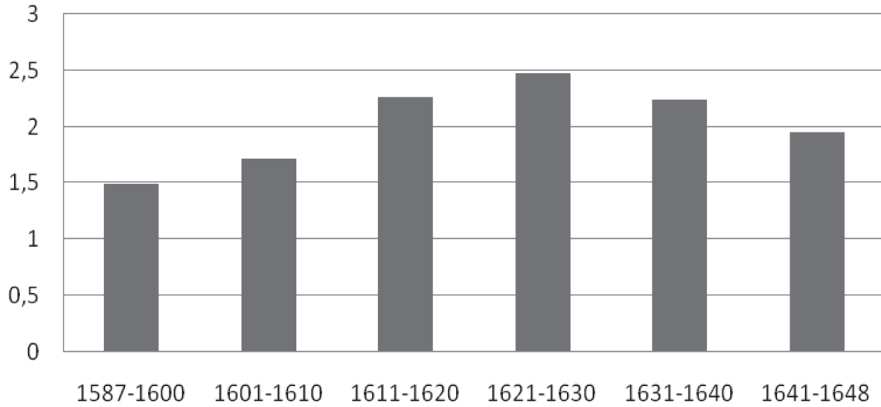
Jak już wspomniano, termin *rzeczpospolita* w badanych instrukcjach występuje aż 1653 razy. W omawianym okresie frekwencja jego użycia przedstawia się następująco (Tabela 3).

Tabela 3. Użycie terminu *rzeczpospolita* w kolejnych latach

Lata	<i>Rzeczpospolita</i> – ogółem	<i>Rzeczpospolita</i> na stronę rękopisu
1587-1600	99	1,49
1601-1610	115	1,71
1611-1620	387	2,26
1621-1630	259	2,48
1631-1640	421	2,24
1641-1648	372	1,95
Ogółem 1587-1648	1653	2,09

Dla czytelniejszego zobrazowania zachodzących zjawisk posłużmy się wykresem (Wykres 1), przedstawiającym współczynnik *rzeczpospolita*/stronę rękopisu w kolejnych okresach.

Nie wdając się na razie w szczegółowe rozważania znaczenia pojęcia *rzeczypospolitej*, warto już na tym etapie odnotować interesującą tendencję. W latach 1587-1630 stopniowo, acz wyraźnie, wzrasta liczba użyć tego terminu, z poziomu 1,49 do 2,48 na stronę rękopisu. W następnych latach mamy jednak do czynienia z pewnym spadkiem liczby użyć – do poziomu

Wykres 1. Liczba użyc terminu *Rzeczpospolita* na stronę rękopisu w kolejnych latach

1,95 na stronę w latach 40. XVII w. Pewnym wytłumaczeniem tego faktu może być – wspomniane już – wydłużanie się instrukcji (por. Tabela 2). Instrukcje stały się coraz bardziej rozbudowane, a tym samym rosła liczba poruszonych w nich spraw, nie tylko o zasięgu państwowym, ale przede wszystkim – lokalnych, czy indywidualnych *petitów*, w których pojęcia *rzeczypospolitej* siłą rzeczy używano rzadziej. Nie jest to wytłumaczenie wystarczające.

W latach 40. XVII w. mamy bowiem do czynienia z pewnym nasileniem spornych momentów pomiędzy Wielkim Księstwem Litewskim a Koroną. Do nich należy gwałtowna reakcja sejmików litewskich na oddanie Moskwie części powiatu starodubowskiego w trakcie wyznaczenia granicy. Sprawę tę w swoich instrukcjach poruszyły wszystkie sejmiiki litewskie przed sejmami w latach 1645 i 1646¹¹. Do innych kwestii należały: konflikty kompetencyjne pomiędzy marszałkami litewskimi a koronnymi¹²,

¹¹ Instrukcje przed sejmem w roku 1645: brasławska: BPAN Kraków, rkps 365, k. 116; słonimska: BPAN Kraków, rkps 365, k. 120; nowogródzka: BCzart., 375, k. 849; grodzieńska: BPAN Kr, rkps 365, k. 122; mińska: BPAN Kr, rkps 360; instrukcje przed sejmem w roku 1646: słonimska: BPAN Kraków, rkps 365, k. 160; wileńska: BCzart., TN 140, nr 61, k. 227; żmudzka: BCzart., 378, nr 82, k. 443-444; brasławska: BCzart., TN 140, nr 59, k. 203; grodzieńska: BCzart., TN 140, nr 60, k. 211; lidzka: BPAN Kraków, rkps 365, k. 155; mińska: BPAN Kraków, rkps 365, k. 132-133; smoleńska: BCzart., TN 126, k. 1; trocka: BCzart., TN 140, nr 55, k. 175; wołkowyska: BCzart., TN 126, nr 7, k. 33.

¹² Poruszona w instrukcjach przed sejmem w 1645 r.: brasławskiej: BPAN Kraków, rkps 365, k. 117; grodzieńskiej: BPAN Kraków, rkps 365, k. 123; mińskiej: BPAN Kraków, rkps 360, k. 481; słonimskiej: BPAN Kraków, rkps 365, k. 120; w mniejszym zakresie poruszona także w instrukcjach przed sejmem w 1646 r.: wileńskiej: BCzart., TN 140, nr. 61, k. 242-243; grodzieńskiej: BCzart., TN 140, nr. 61, k. 242-243.

pozywanie Litwinów przed sądy koronne¹³ czy choćby rozdział gospód na sejmie¹⁴.

Przechodząc do rozważań dotyczących znaczenia terminu *rzeczpospolita* w litewskich instrukcjach sejmikowych, należy jeszcze raz podkreślić ich typologiczny i egzemplifikacyjny charakter. Ze wszystkich użyć tego pojęcia wybrano te, które dają się jednoznacznie przyporządkować do danej kategorii znaczeniowej. Wskażmy zatem najbardziej charakterystyczne ujęcia.

A. *Rzeczpospolita* jako państwo (w tym państwo polsko-litewskie)

Jest to znaczenie pojawiające się najczęściej (287 użyć), co zgadza się z podobną obserwacją E. Bem-Wiśniewskiej¹⁵. Przyporządkowano tu m.in. następujące zwroty: *granice Rzeczypospolitej, dobra Rzeczypospolitej, skarb Rzeczypospolitej*.

W obrębie tego znaczenia możemy wyróżnić podkategorię *państwo w ogóle*, spotykaną w przebadanych instrukcjach 12 razy. Przykładowo:

- *a iż w każdej Rzeczypospolitej prawami y wolnościami warowaney wszyscy legislatorowie otym naypierwiew stanowali, iakoby uczyniwszy domowemu pokojowi dosyć postronnym odpór obmyśliwali, tak y w tey Rzeczypospolitey [tu zaś w wyraźny sposób użyto terminu Rzeczpospolita już w znaczeniu państwa polsko-litewskiego] Oyczyźnie naszej nie schodziło, aby wprzód o pokoju domowym, potym o niebezpieczeństwach postronnych konsultaty czynić*¹⁶;
- szlachta nowogródzka w 1626 r. żaliła się na *niebezpieczeństwa [...] takowe niemal wszystkie, które potężne Rzeczy Pospolite mieszać i gubić zwykli*¹⁷;
- ten sam sejmik w roku 1637 pisał: *byliśmy tey nadziei, że za łaską Bożą, którą szczęśliwie wszystkie Rzeczypospolite stoją*¹⁸.

¹³ Instrukcja nowogródzka z 1641 r.: BCzart., 375, k. 605; instrukcje przed sejmem z 1645 r.: brasławska: BPAN Kraków, rkps 365, k. 117; grodzieńska: BPAN Kraków, rkps 365, k. 124; mińska: BPAN Kraków, rkps 360, k. 482; nowogródzka: BCzart., 375, k. 852-853; słonimska: BPAN Kraków, rkps 365, k. 120; instrukcje przed sejmem z 1646 r.: grodzieńska: BCzart., TN 140, nr 60, k. 221; lidzka: BPAN Kraków, rkps 365, k. 158; instrukcja lidzka z 1647 r.: BPAN Kraków, rkps 365, k. 174.

¹⁴ Instrukcje przed sejmem w 1641 r.: wileńska: AGAD, AR II 1202, k. 5; nowogródzka: BCzart., 375, k. 607; instrukcja kowieńska z 1643 r.: AGAD, AR II 1205, k. 6; instrukcje przed sejmem w 1645 r.: grodzieńska: BPAN Kraków, rkps 365, k. 124; nowogródzka: BCzart., 375, k. 854; instrukcje przed sejmem w 1646 r.: wileńska: BCzart., TN 140 nr 61, k. 240; grodzieńska: BCzart., TN 140, nr 60, k. 216-217.

¹⁵ Choć, jeszcze raz zaznaczmy, dokonaną w stosunku do nieco zmodyfikowanego znaczenia, tj. *rzeczpospolita jako państwo polsko-litewskie*; por. E. Bem-Wiśniewska, *Funkcjonowanie...*, s. 169.

¹⁶ Instrukcja oszmiańska 1611, BPAN Kraków, rkps 365, k. 38; ta sama instrukcja, jednak bez początku także w AGAD AR II, 560.

¹⁷ AGAD AR II, 963, k. 1.

¹⁸ Biblioteka Czartoryskich (dalej: BCzart.), 375, k. 635.

Znacznie częściej jednak termin ten ulega konkretyzacji i zawężony jest do *państwa polsko-litewskiego*. Tu przytoczyć można następujące przykłady:

- szlachta powiatu lidzkiego w 1598 r. zalecała podziękowanie królowi, *iż staraniem swym Pańskim obmyśliwać raczy o tei R[zeczy] P[ospolitej] Oicziźnie naszei w tem wielkim niebezpieczeństwie zachodzącym od cesarza tureckiego*¹⁹;
- w 1615 r. szlachta kowieńska postulowała: *o tureckich zamysłach y do-
trzymaniu pokoiiu, także i z Moskwą aby iako z naliepszym pożytkiem
R[zeczy] P[ospolitej] stanowili zlecamy*²⁰;
- szlachta wołkowyska w 1627 r. informowała, iż król w swojej instrukcji *przedkładać raczy wielkie niebezpieczeństwa na R[zecz]P[ospolitą]
następujące a między inszemi nabardziej od Gustawa X[ięcia] Suder-
mańskiego*²¹;
- w 1646 r. szlachta powiatu grodzieńskiego postulowała składanie przysięgi przez *commissye, które do rozgraniczenia dóbr szlacheckich [od]
dóbr Rzeczypospolitej od J[ego] K[rólewskiej] M[o]ści zesłani będą*²².

Termin ten przynosi jednak znaczne wątpliwości interpretacyjne. Nierzadko trudno jest rozróżnić, w jakim stopniu konkretny jest desygnat pojęcia *rzeczpospolita*, tj. czy odnosi się on do *państwa polsko-litewskiego*, czy bardziej chodzi tu o desygnat abstrakcyjny, tj. *państwo w ogóle* (czy też *dobra państwowe*, *skarb państwowy*). Czasami wątpliwości te pozwala rozwiązać kontekst; za przykład niech posłużą wyżej wymienione postulaty sejmików lidzkiego z 1598 r., kowieńskiego z 1615 r. i wołkowyskiego z 1627 r. Wskazanie przez nie konkretnej, zagrożonej przez sąsiadów granicy państwa, pozwala jednoznacznie wywnioskować, że mamy do czynienia z *rzeczpospolitą* w znaczeniu *państwa polsko-litewskiego*.

Niestety nie zawsze jesteśmy w tej szczęśliwej sytuacji. W wielu przypadkach równoprawne wydają się bowiem zarówno interpretacje typu *granica państwa polsko-litewskiego*, *skarb państwa polsko-litewskiego*, jak i *granica państwa* (w ogóle), *granica państwowa* oraz *skarb państwowy* (w ogóle). Co więcej, na tle zwrotu *skarb Rzeczypospolitej* wskazać możemy jeszcze jeden poważny problem interpretacyjny. Nie funkcjonował wszak jeden *skarb Rzeczypospolitej*, a oddzielne skarby Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego²³. Pojawia się więc pytanie, jak rozumieć użycie w tym kontekście terminu *rzeczpospolita* – czy jest to pewien skrót myślowy (a piszący te słowa mieli

¹⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR) II 354, k. 1.

²⁰ AGAD, AR II, 621 k. 1.

²¹ AGAD, AR II, 981 k. 1.

²² Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej: BPAN Kraków), rkps 365, k. 123.

²³ Szczegółowo: A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587-1648. Projekty – ustawy – realizacja*, Warszawa 2006.

na myśli *finanse państwa*), czy mamy jednak do czynienia z użyciem terminu *rzeczpospolita* w znaczeniu *Wielkiego Księstwa Litewskiego*.

W związku z tym nasuwa się kolejne pytanie: czy skonkretyzowanym desygnatem terminu *rzeczpospolita* w znaczeniu *państwo* (pomijamy w tych rozważaniach desygnat abstrakcyjny – *państwo w ogóle*) będzie zawsze *państwo polsko-litewskie*, czy możliwe jest rozdzielenie go na części składowe wspólnego państwa polsko-litewskiego, tj. Koronę i Wielkie Księstwo Litewskie.

Na funkcjonowanie terminu *Rzeczpospolita Księstwa Litewskiego* lub *Rzeczpospolita Litewska* wskazali już w literaturze Henryk Wisner²⁴ i Przemysław P. Romaniuk²⁵. Pierwszy z autorów wskazał na rozpowszechnienie tych terminów w latach 60. XVI w.²⁶ W przebadanych instrukcjach sejmikowych termin *rzeczpospolita* właśnie w takim, ograniczonym do Litwy, znaczeniu pojawia się kilkakrotnie. W 1604 r. szlachta słonimska prosiła, aby król mieszkał w Wielkim Księstwie Litewskim *tak dlia sprawiedliwości świętej, iako dlia porządku i dlia ozdoby R[zeczy]P[ospolitej] W[ielkiego] X[ięstw]a Litewskiego*, a także wysuwała prośbę skierowaną wobec senatorów Wielkiego Księstwa Litewskiego, aby przebywali przy królu *dlia ozdoby maiestatu pańskiego i dlia potrzeb R[zeczy]P[ospolitej] W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego*²⁷. Określenie *Rzeczpospolita Wielkiego Księstwa Litewskiego* pojawia się także w instrukcji wołkowyskiej z 1627 r., w której sejmik prosił o wsparcie dla odbudowy Birż, będących *fortecą dobrą y bardzo potrzebną R[zecz]p[ospolitej] W[ielkiego] X[ięstwa] L[itewskiego]*. Ze względu na zawarte w tekście rękopisu skróty, niewykluczona jest także interpretacja *R[zecz]p[ospolitej] [i] W[ielkiemu] X[ięstwu] L[itewskiemu]*²⁸. Poza tym, dane określenie spotykamy w instrukcjach wiłkomierskich z 1600 r. (o czym niżej) i 1639 r., w której sejmik domagał się: *dygnitarstwa, urzędy, dobra R[zeczy]p[ospolitej] X[ięstw]a Litewskiego* aby według praw dawnych rozdawane były²⁹.

Z drugiej strony, w instrukcji nowogródzkiej z 1646 r. spotykamy odwrotne zjawisko, zawężenie desygnatu terminu *rzeczpospolita* do Korony. Sejmik ten żądał, aby kwestia zapłaty wojsku kwarciemu została uregulowana przez Koronę, motywując to: *wojsko kwarcieme iż się na kredit Rzeczypospolitej Koronney zaciągnęło*³⁰.

Użycia te są jednak sporadyczne, co koresponduje z wnioskami P.P. Romaniuka, dotyczącymi co prawda przełomu XVII i XVIII w., według którego

²⁴ H. Wisner, op. cit., s. 17-29.

²⁵ P.P. Romaniuk, *Pojęcie „Rzeczpospolita Litewska” w ruchu republikańskim na przełomie XVII i XVIII wieku*, „Barok” 2006, z. 1 (25), 31-40.

²⁶ H. Wisner, op. cit., s. 17.

²⁷ BPAN Kraków, rkps 365, k. 14.

²⁸ AGAD, AR II 981, k. 4.

²⁹ RNB, awt. 133, k. 50.

³⁰ BCzart., Teki Naruszewicza (dalej: TN) 140, nr 113, k. 431.

termin *Rzeczpospolita Litewska* nie wszedł w Wielkim Księstwie Litewskim do powszechnego użycia³¹. Prawdopodobnie więc, używając terminu *rzeczpospolita* w znaczeniu *państwo*, autorzy instrukcji mieli przede wszystkim na myśli *państwo polsko-litewskie*, a ze wskazanych tu zawłości i problemów interpretacyjnych zapewne nie zdawali sobie sprawy. Prawdopodobna wydaje się też hipoteza, że pojęcie *skarb rzeczypospolitej* formułowane było jako skrót myślowy i nie oznaczało ono zawężenia znaczenia terminu *rzeczpospolita* do *Wielkiego Księstwa Litewskiego*.

B. Rzeczpospolita jako władza, czyli sejm Rzeczypospolitej, ale też określenie posłów

Jest to znaczenie stosunkowo często spotykane, w wykorzystanych instrukcjach wskazano 174 jego użycia. Warto więc przytoczyć przykłady:

- szlachta oszmiańska w 1607 r., ujmując się za prośbą plebana lebiedziewskiego, księdza Zawadzkiego, o 4 włóki na Mazowszu oraz za innymi, niewymienionymi osobami, polecała *u wszystkich stanów seymowi należących z pilnością prosić i starać się maiaq, żeby z łaski J[eg]o Królewskiej M[o]ści z pozwoleniem wszystkiej Rzeczyp[ospoli]tey te prośby swe otrzymali*³²;
- sejmik witebski w 1615 r. prosił, aby potrzeby obronne zamku witebskiego *Królowi Je[g]o M[o]ści y Rzeczyp[ospoli]tey przelożyć*³³;
- sejmik połocki w 1632 r. (przed sejmem koronacyjnym) pisał: *do spólney zgody wszystkiej Rz[eczy]p[ospoli]tey naszej Ich M[o]ść Panów Posłów naszych odsyłamy*³⁴;
- sejmik miński w 1646 r., żądając zadośćuczynienia za oddanie Trubecka, nakazywał: *przelożywszy to Panowie Posłowie nasi Królowi Je[g]o Mości y Statibus Reipublicae do żadney nie tylko konkluzji, propozycyi seymowej, ale ani namowy przystempować nie będą*³⁵.

Do wszelkich wniosków wysnutych na podstawie tych przykładów należy podchodzić ze szczególną ostrożnością. Warto jednak zauważyć, że w przypadku tego znaczenia liczba użyć (jeszcze raz podkreślmy – poddających się jednoznacznej interpretacji) w badanym okresie systematycznie wzrasta, o czym świadczą dane zawarte w Tabeli 4.

Dla bardziej przejrzystego ukazania tego zjawiska posłużymy się Wykresem 2, przedstawiającym użycie terminu *rzeczpospolita* w znaczeniu *państwo* (w tym *państwo polsko-litewskie*) oraz *władza, sejm*.

³¹ P.P. Romaniuk, op. cit., s. 36; w tym zakresie uściślić należy więc wnioski H. Wisnera na temat funkcjonowania danego terminu (H. Wisner, op. cit., s. 17-18).

³² BPAN Kraków, rkps 365, k. 23.

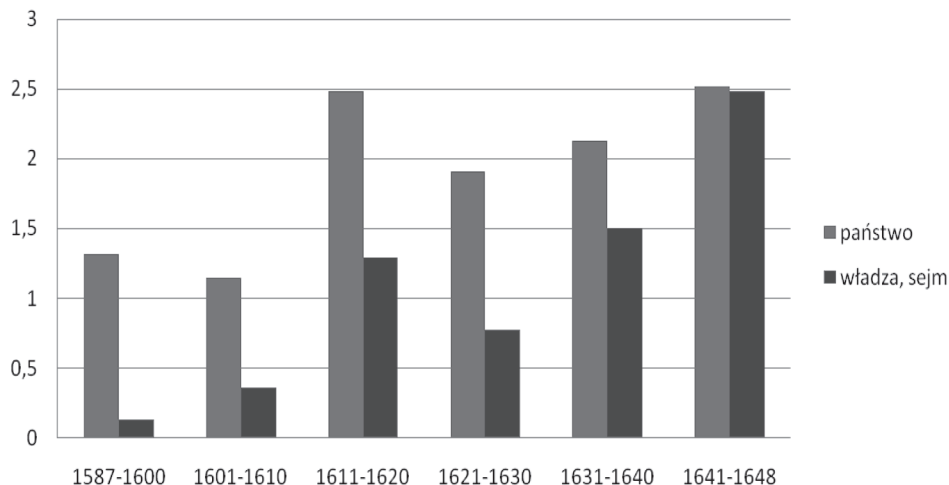
³³ AGAD, AR II 637, k. 2.

³⁴ RNB, awt. 132, k. 15.

³⁵ BPAN Kraków, rkps 365, k. 132-133.

Tabela 4. Użycie terminu *Rzeczpospolita* w znaczeniu *władza, sejm* w kolejnych latach

Lata	<i>Rzeczpospolita</i> jako <i>władza, sejm</i>	<i>Rzeczpospolita</i> jako <i>władza, sejm/ instrukcję</i>
1587-1600	2	0,13
1601-1610	5	0,36
1611-1620	40	1,29
1621-1630	17	0,77
1631-1640	48	1,5
1641-1648	62	2,48

Wykres 2. Liczba użyć terminu *Rzeczpospolita* w znaczeniu *państwo* i *władza, sejm* w przeliczeniu na instrukcję

Poza wzrostem liczby użyć znaczenia *władza, sejm* można dostrzec, że frekwencja tego znaczenia w latach 1641-1648 jest porównywalna ze znaczeniem *państwo polsko-litewskie*.

C. *Rzeczpospolita* jako określenie *szlachty*, czyli *wspólnoty*

W odróżnieniu od badań E. Bem-Wiśniewskiej, tu na pierwszy rzut oka nie potwierdza się wniosek o bardzo licznym występowaniu takiego znaczenia³⁶, gdyż na gruncie litewskich instrukcji sejmikowych udało się je jednoznacznie stwierdzić tylko 40 razy. Istota problemu leży jednak w przyjęciu założenia o zakwalifikowaniu do danej typologii jedynie jednoznacznych użyć terminu

³⁶ E. Bem-Wiśniewska, *Funkcjonowanie...*, s. 169.

rzeczpospolita. W wielu przypadkach znaczenie *szlachta*, *wspólnota* jest bowiem jedną z możliwych (a często nawet najbardziej prawdopodobnych) interpretacji. Wypada zatem przyjąć możliwość jego częstszego występowania, niż wynika to z danych liczbowych zawartych w szkicu.

Dla zobrazowania użycia terminu *rzeczpospolita* w znaczeniu *szlachta*, *wspólnota* posłużmy się następującymi przykładami:

- w 1615 r. sejmik nowogrodzki, występując o nagrodę dla kasztelana wileńskiego Hieronima Chodkiewicza, pisał, że o jego zasługach w wojnie z Moskwą *wiadomo dobrze wszytkiey R[zeczy]p[ospolitey]*³⁷;
- szlachta mińska w roku 1625 pisała: *żałosna nas wiadomość dochodzi, że Posłów, którzy za zleceniem od Braci affectatie R[zeczy]P[ospolitey] donoszą Ich M[ości] Panowie Senatorowie y Pieczętarze contuneliere tractuią, domagając się od nich, by na potym tak ostrymi responsami Ich M[ości] Panów Posłów y wszytkiey R[zeczy]P[ospolitey] w osobach Ich M[ości]ów nieznieważali*³⁸;
- ten sam sejmik w roku 1645 żalił się, iż *R[zecz]p[ospolite]ta srodze coraz bywa nowemi aggrawowana exactiami*³⁹.

Należy jednakże zauważyć, że desygnatem znaczenia *szlachta*, *wspólnota* mogła być nie tylko *szlachta Korony* i *Wielkiego Księstwa Litewskiego*, ale szlachta tylko jednej z części składowych państwa. W 1600 r. sejmik miński domagał się przeznaczenia środków finansowych na obronę Litwy *y to za wiadomością i pozwoleniem wszey rzeczy pospolitey W[ielkiego]o X[ięstwa] Lit[ewskiego]*⁴⁰. W 1604 r. sejmik słonimski domagał się, *aby podskarby skarbu W[ielkiego] X[ięstwa] L[itewskiego] pieniędzy bez wiadomości R[zeczy]P[ospolitey] Litewskiej do Corony ni na nicz nie wydawał*⁴¹. Ten sam sejmik w roku 1646 żalił się, że cło piławskie *z wielką szkodą Rzeczypospolitey X[ięstwa]a Litt[ewskiego]o wybieraią*⁴². Sejmik lidzki w 1616 r. prosił o interwencję w sprawie Andrzeja Montoła, pozwanego przed sąd koronny, *co wszytkę R[zecz]p[ospolite]tą [...] obchodzi*⁴³. Chodzi tu niewątpliwie o szlachtę litewską, niejednokrotnie występującą w innych instrukcjach o niepozywanie Litwinów przed sądy koronne⁴⁴.

³⁷ RNB, awt. 126, k. 5.

³⁸ AGAD, AR II 944, k. 4.

³⁹ BPAN Kraków, rkps 360, k. 481.

⁴⁰ RNB, awt. 130, k. 16.

⁴¹ BPAN Kraków, rkps 365, k. 14.

⁴² BCzart., TN 140, nr 57, k. 191; co ciekawe, inne kopie tej instrukcji nie zawierają tego sformułowania – BCzart., TN 126, nr 5, k. 26 zawiera *z wielką szkodą obywatelów X[ięstw]a Lit[ewskiego]o*, a BPAN Kraków, rkps 365, k. 160 *z wielką szkodą X[ięstw]a Litt[ewskiego]o*; możliwe więc, że jest to dodatek kopisty.

⁴³ AGAD, AR II 646a, k. 5.

⁴⁴ Warto zauważyć, że część określiń *Rzeczpospolita Litewska*, przytoczonych w pracy P.P. Romaniuka, należy rozumieć właśnie jako *szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego*; por. P.P. Romaniuk, op. cit., s. 34.

Z drugiej strony, sejmik grodzieński w 1628 r. domagał się wypłaty stu tysięcy złotych tytułem zadośćuczynienia za zamknięcie portu w Królewcu, gdyż to *obiecał K[ról] Je[g]o M[os]ć z skarbu coronnego y R[zecz]p[ospoli]ta Coronna, co per diploma iest assecurowano*⁴⁵.

Co więcej, znaczenie *szlachta, wspólnota* mogło zostać jeszcze bardziej zawężone – do szlachty danego powiatu. Dwie tego typu wypowiedzi spotykamy w końcu XVI w. W 1587 r. szlachta żmudzka, domagając się korzystania z puszczy żmudzkiej przez wszystkich obywateli księstwa żmudzkiego, żaliła się, iż nakładanie jakichkolwiek ograniczeń w tej mierze *ku krywde i szkode reczypopolitoje est*⁴⁶. Sejmik brzeski zaś w 1598 r. wystąpił o nadanie starostwa brzeskiego osiadłemu tam szlachcicowi, argumentując, iż na tym starostwie *wszytkiej R[zeczy]P[ospolitej] wiele należy*⁴⁷. Trzeba jednak zauważyć, że tego typu zawężenia są jednak zjawiskiem raczej wyjątkowym i najczęściej pod terminem *rzeczpospolita* rozumiano ogół stanu szlacheckiego.

Analizę znaczenia terminu *rzeczpospolita* warto uzupełnić ciekawym spostrzeżeniem: w latach 1587-1620 systematycznie rośnie liczba użyć sformułowań *Rzeczpospolita nasza* i *Rzeczpospolita ojczyzna nasza*. W latach 1611-1620 obu tych zwrotów w przebadanych instrukcjach użyto aż 44 razy. Interesujące jest także to, że w następnych dziesięcioleciach spadła frekwencja tych sformułowań, którymi w latach 1641-1648 posłużono się już tylko sześciokrotnie. Tendencje te potwierdza także wskaźnik liczby użyć w przeliczeniu na instrukcję. Dane te przedstawiono w Tabeli 5.

Tabela 5. Użycie zwrotów *Rzeczpospolita nasza* i *Rzeczpospolita ojczyzna nasza* w kolejnych latach

Lata	<i>Rzeczpospolita nasza</i>	<i>Rzeczpospolita nasza na instrukcję</i>	<i>Rzeczpospolita ojczyzna nasza</i>	<i>Rzeczpospolita ojczyzna nasza na instrukcję</i>
1587-1600	10	0,625	2	0,125
1601-1610	3	0,21	9	0,64
1611-1620	18	0,58	26	0,84
1621-1630	8	0,36	7	0,32
1631-1640	16	0,5	10	0,31
1641-1648	4	0,16	2	0,08
Ogółem	59	0,41	56	0,39

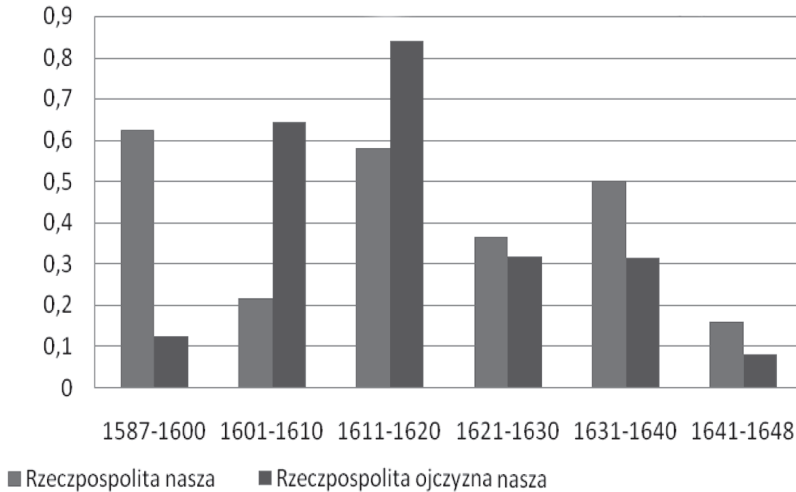
Dla zobrazowania omawianych tendencji posłużmy się Wykresem 3.

⁴⁵ AGAD, AR II 990, k. 2.

⁴⁶ AGAD, AR II 196, k. 6.

⁴⁷ AGAD, AR II supl., 142, k. 1.

Wykres 3. Użycie zwrotów *Rzeczpospolita nasza* i *Rzeczpospolita ojczyzna nasza* na instrukcję

Użycie sformułowań typu *Rzeczpospolita ojczyzna nasza* sprawia, że warto zadać pytanie: jaki zakres terytorialny autorzy instrukcji obejmowali pojęciem *ojczyzny*? Innymi słowy: czy rozumieli oni pod nim całość Rzeczypospolitej Obojga Narodów, czy też jedynie Wielkie Księstwo Litewskie?

Niestety, na tak postawione pytanie nie da się udzielić jednoznacznej odpowiedzi. Z jednej strony bowiem w litewskich instrukcjach sejmikowych znajdujemy przykłady objęcia terminem *ojczyzna* całości państwa polsko-litewskiego. Szlachta mińska w 1613 r. prosiła, aby znaleźć sposób na zniesienie skonfederowanych oddziałów, *znosząc się y zgadzając w tem paragrafie z Ich M[ościami] Pany Posły Coronnemi y W[ielkieg]o X[ięstw]a Lit[ewskieg]o, którzy zarówno z nami miłując oiczyznę upatrować będą takowe śródki*⁴⁸. Sejmik słonimski w 1618 r. w kontekście zagrożenia tureckiego wyrażał wdzięczność królowi, że *wielkimi zewsząd oiczyznę otoczoną niebezpieczeństw y oycowskim swym staraniem uspokajac raczy*⁴⁹. W tym samym roku sejmik wiłkomierski postulował uspokojenie sytuacji religijnej, *aby w tey spółney oiczyźnie takowe uprzątneły się urazy*, kończąc jednocześnie instrukcję: *co wszystko dawney Xiążąt Ich M[ość]ci ku R[zeczy]p[ospoli]tey oiczyźnie naszey miłości poruczamy, pewni będąc po Ich M[ość]ciach, iż wszystko to, co ku spółney oiczyźnie dobremu będzie należało uczynią*⁵⁰. Ten sam sejmik przed sejmem konwokacyjnym w 1632 r. żądał oddawania annat *na obronę spółney oiczyzny*⁵¹.

⁴⁸ AGAD, AR II 583, k. 3.

⁴⁹ BPAN Kraków, rkps 365, k. 84.

⁵⁰ AGAD, AR II 700, k. 5 i 8.

⁵¹ AGAD, AR II 1150, k. 2.

Z drugiej jednak strony można wskazać – choć rzadsze – przypadki użycia terminu *ojczyzna* w odniesieniu do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Sejmik nowogródzki w 1639 r. żalił się na oddziały dokonujące spustoszeń w dobrach litewskich, dodając: *jeśli to miała [...] ojczyzna cierpieć*⁵². Ten sam sejmik w 1641 r. pisał wprost: *w oyczyźnie naszej, w X[ię]stwie Lit[ewskim]*⁵³. W tym samym roku sejmik miński, nie zgadzając się na zapłatę podatków na zaopatrzenie Smoleńska i Dyneburga, argumentował: *ciężki to zaprawdę punct y propositia na oyczyznę naszą, że jednemu miastu przez miecz nabyte-mu ma Księstwo Litewskie tribut dawać*⁵⁴.

W wielu przypadkach dokładne określenie, czy pod pojęciem *ojczyzna* autorzy instrukcji rozumieli obie, czy tylko jedną z części składowych Rzeczypospolitej wydaje się niemożliwe, w innych – dopuszczalne są obie interpretacje. Pozostaje więc odnotować, że termin ten może oznaczać zarówno *państwo polsko-litewskie*, jak i *Wielkie Księstwo Litewskie*. Zauważmy jednak, że jednoznacznie dających się ująć przykładów pierwszego znaczenia można znaleźć w zbadanych instrukcjach znacznie więcej⁵⁵.

Sformułowaną na wstępie niniejszych rozważań tezę, iż autorzy źródeł niekoniecznie zdawali sobie sprawę z niuansów znaczenia analizowanych terminów lub wręcz używali ich niekiedy w kilku znaczeniach jednocześnie, potwierdza przykład instrukcji witebskiej sprzed sejmu konwokacyjnego w roku 1632. Domagając się przekazania środków ze skarbu litewskiego na odbudowę zamku w Witebsku, autorzy instrukcji w jednym zdaniu użyli bowiem terminu *rzeczpospolita* w dwóch znaczeniach – jako *sejm, władza* oraz jako *państwo polsko-litewskie*. Instrukcja głosiła bowiem: *prosić wszystkiej R[zeczy]P[ospolitej] [tu w znaczeniu *sejm, władza*] na conwocatii zgromadzonej [...] aby sumę p[ie]n[ie]dzy s skarbu W[ielkie]o X[ięstw]a Litt[ewskie]o iako nayprędzey być może dali, gdyż forteca witebska iako snadnie każdy uważyc może wielką zasłoną iest nie tylko W[ielkie]o X[ięstw]a Litt[ewskie]o, ale wszystkiej R[zeczy]P[ospolitej] [w znaczeniu *państwo polsko-litewskie*]*⁵⁶.

Interesujące są obserwacje poczynione w związku z proporcją liczby użytych terminów *rzeczpospolita* oraz odnoszących się do Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego mieszkańców. Zanim przejdziemy do opisu zauważonych tu pra-

⁵² AGAD, AR II 1177, k. 11.

⁵³ BCzart., 375, k. 610.

⁵⁴ AGAD, AR II, supl. 511, k. 3.

⁵⁵ Zob. E. Bem-Wiśniewska, *Funkcjonowanie...*, s. 170-171, o stosunku terminów *ojczyzna* i *Polska*: *Innymi słowy, kiedy w tekstach staropolskich pojawia się określenie „ojczyzna”, nie musi wcale odnosić się ono do „Polski”, lecz jego desygnatem najczęściej będzie właśnie Rzeczpospolita jako państwo polskie i litewskie. O wieloznaczności terminu ojczyzna w źródłach litewskich także H. Wisner, op. cit. 25-28; który twierdzi, że termin ten zaczęto odnosić do całości Rzeczypospolitej jeszcze przed dobą rokoszu.*

⁵⁶ RNB, awt. 132, k. 3.

widłowości, przedstawmy wpieryw ogólne dane dotyczące użycia tych ostatnich, zawarte w Tabeli 6⁵⁷.

Tabela 6. Użycie terminów dotyczących WKL i jego mieszkańców w kolejnych latach

Lata	WKL	WKL na stronę	Litwa	Litwa na stronę	Litwin	litewski	litewski na stronę
1587-1600	110	1,53	10	0,12	6	28	0,41
1601-1610	68	0,96	12	0,12	2	18	0,28
1611-1620	193	1,19	8	0,05	0	12	0,09
1621-1630	139	1,42	2	0,02	0	3	0,03
1631-1640	221	1,33	4	0,03	1	12	0,14
1641-1648	260	1,45	5	0,03	0	19	0,1
Ogółem	991	1,32	41	0,05	9	92	0,15

Łączne użycie wszystkich wymienionych wyżej terminów ukazano w Tabeli 7.

Tabela 7. Łączne użycie terminów dotyczących WKL i jego mieszkańców w kolejnych latach

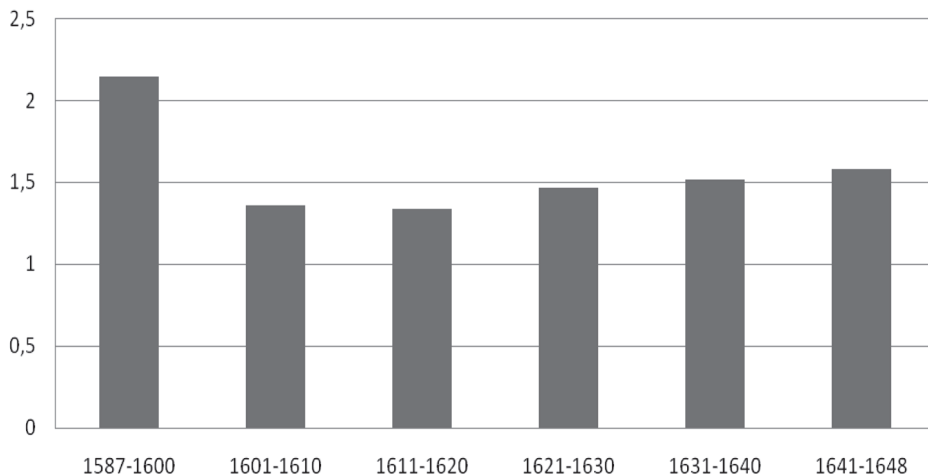
Lata	Łącznie	Łącznie na stronę
1587-1600	154	2,14
1601-1610	100	1,36
1611-1620	213	1,34
1621-1630	144	1,46
1631-1640	238	1,51
1641-1648	284	1,58
Ogółem	1133	1,53

W celu zobrazowania uzyskanych wyników posłużono się Wykresem 4.

Terminy odnoszące się do Wielkiego Księstwa Litewskiego we wszystkich przebadanych instrukcjach występują łącznie 1133 razy, ustępując znacząco frekwencji terminu *rzeczpospolita* (1653 razy). Ze wszystkich tych terminów najczęściej, bo łącznie aż 991 razy, występują *Wielkie Księstwo Litewskie* i *Księstwo Litewskie*. Z ogólnej liczby 1133 użyć w 121 przypadkach zastosowano te terminy dla określenia urzędnika, np. *hetman Wielkiego*

⁵⁷ W poniższych tabelach i wykresach dla oznaczenia Wielkiego Księstwa Litewskiego posłużono się skrótem WKL. W kolumnie oznaczonej umownie *Wielkie Księstwo Litewskie* połączono dane dotyczące terminów *Wielkie Księstwo Litewskie* i *Księstwo Litewskie*.

Wykres 4. Użycie terminów dotyczących Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego mieszkańców w przeliczeniu na stronę w kolejnych latach

Księstwa Litewskiego, podczasy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zauważmy też, że frekwencja tych terminów w latach 1587-1600 jest dość wysoka (2,14 na stronę), ale w pierwszej połowie XVII w. znacząco spada, utrzymując się mniej więcej na stałym poziomie.

E. Bem-Wiśniewska, opisując znaczenie powyższych terminów, skoncentrowała się na 5 następujących:

- państwo litewskie;
- dzielnica, [...] czyli więcej niż „ziemia”, mniej niż „państwo”;
- ziemia;
- wspólnota [...] tyle, co „naród”, „ludzie”;
- symbol⁵⁸.

Wypada zgodzić się z badaczką, iż dominującym znaczeniem jest *dzielnica państwa polsko-litewskiego*, zauważając jednocześnie, że na gruncie litewskich instrukcji sejmikowych nie potwierdza się częste użycie tych terminów w znaczeniu *wspólnota, ludzie*. Termin *Litwin* w przebadanych instrukcjach pojawia się jedynie 9 razy, ostatni raz w roku 1634⁵⁹, zaś termin *Litwa* w znaczeniu *ludzie* jedynie 6 razy⁶⁰. Dla oddania znaczenia *ludzie* posługiwano się wyrażeniami *naród litewski, obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego* itp. Można pokusić się o hipotezę, że o ile autorzy koronni mogli dużo chętniej używać określenia *Litwa* dla oznaczenia *mieszkańców Wielkiego Księstwa*

⁵⁸ E. Bem-Wiśniewska, *Funkcjonowanie...*, s. 148-149.

⁵⁹ Instrukcja wiłkomierska 1634 r. (RNB, awt. 152, k. 145).

⁶⁰ W instrukcji wołkowyskiej z 1607 r. (AGAD, AR II, ks. 12, k. 336), mściśławskiej z 1615 r. (AGAD, AR II supl. 270, k. 2) i orszańskiej z 1617 r. (BCzart., 2245, nr 23, k. 157).

Litewskiego, to sami Litwini woleli posługiwać się nieco bardziej „dostojnymi” określeniami (*naród litewski*).

Na gruncie litewskich instrukcji sejmikowych z lat 1587-1648 nie znajdują potwierdzenia spostrzeżenia E. Bem-Wiśniewskiej, jakoby autorzy pochodzący z Wielkiego Księstwa Litewskiego używali terminu *Polska* na oznaczenie Rzeczypospolitej⁶¹. W instrukcjach sejmikowych termin ten, po pierwsze, używany jest rzadko, raptem 16 razy, i szybko zanika na rzecz terminu *Korona*. Po drugie, zawsze w wyraźny sposób używany jest na określenie Korony. Przykładowo, sejmik oszmiański w 1598 r. pisał, że upominki tatarskie *skarb Polski zastąpić powinien za przyłączeniem tych granic* [województw wołyńskiego, braclawskiego i kijowskiego – przyp. autora] *do Polski*⁶², zaś sejmik połocki, występując w 1640 r. przeciw arendowaniu przez żydów ceł, myt i żup oraz prowadzeniu karczem, wskazywał, iż *wiele województw y powiatów w Polsce y Wielkim X[ię]stwie Litt[ewskim] są y mogą być bez nich*⁶³.

Zbadany materiał źródłowy przeczy też wnioskowi H. Wisnera co do przemiennego używania przez Litwinów terminów *polski* i *litewski*⁶⁴. Sam przymiotnik *polski* pojawia się w zbadanych instrukcjach 25 razy. W znacznej części przypadków jest on częścią określenia *król polski* (*królowie polscy*). Dodatkowo, 34 razy występuje jako część określenia *Korona Polska*, a 6 razy jako część określenia *Królestwo Polskie*. Przytoczona przez autora instrukcja połocka z 1640 r., w której domagano się, *aby budowniczy, horodniczy i wójt wileński był szlachcicem polskim osiadłym, a nie cudzoziemcem*⁶⁵ ma charakter wyjątkowy. Jako kontrprzykład można podać instrukcję wilkomierską na sejm wokacyjny w 1632 r., w której domagano się zabezpieczenia *granic polskich i litewskich*⁶⁶, a więc potraktowano określenie *polski* jako synonim terminu *koronny*. Jeszcze w innym znaczeniu, na określenie całej szlachty Rzeczypospolitej, przymiotnika *polski* użyto w instrukcji nowogródzkiej z 1607 r., w której wymieniono wolną elekcję *między inszemi wolnościami narodu polskie[go]*⁶⁷.

Nie podejmując się, tak jak w przypadku pojęcia *rzeczpospolita*, dokonania wyczerpującej klasyfikacji znaczeń, w których używane były terminy odnoszące się do Wielkiego Księstwa Litewskiego, warto jednak rozwinąć nieco rozważania na temat ich *dzielnicowości*. Wydaje się bowiem, że uwagi ta mają istotne znaczenie dla rozważań dotyczących stosunku autorów instrukcji do funkcjonowania Wielkiego Księstwa Litewskiego w ramach wspólnego państwa.

⁶¹ E. Bem-Wiśniewska, *Funkcjonowanie...*, s. 107 i 114.

⁶² AGAD, AR II 371, k. 2.

⁶³ AGAD, AR II 1197, k. 6.

⁶⁴ H. Wisner, op. cit., s. 21.

⁶⁵ AGAD, AR II 1197, k. 2.

⁶⁶ AGAD, AR II 1150, k. 2.

⁶⁷ BPAN Kraków, rkps 360, k. 198v.

Na płaszczyźnie terminologii w instrukcjach sejmikowych dość rzadko mamy do czynienia z podkreśleniem elementów suwerenności Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wspólny władca praktycznie zawsze nazwany jest *królem*, a nie *wielkim księciem*. Co ważniejsze, sięgając w swej argumentacji do przeszłości, nawet tej przeduniijnej, autorzy instrukcji także wykorzystują tytuł *królów polskich*. Sejmik piński w roku 1607 domagał się oddalenia cudzoziemców, argumentując: *dosyć Je[g]o Kró[lewskiej] M[ości] na narodzie tuteyszym, którzy przykładem przodków swych pierwszych Królom Polskim służyli*⁶⁸. Sejmik oszmiański w roku 1641, pisał, iż dotychczasowymi regulacjami w sprawie dóbr stołowych *wielka liczba królów polskich [...] się kontentowała*⁶⁹. Wyjątkiem jest tu pochodząca z 1618 r. instrukcja sejmiku nowogródzkiego, domagająca się rewizji i druku przywilejów Wielkiego Księstwa Litewskiego, nadanych przez *Krółów Ich M[ości] y Wielkich Książąt Litewskich Panów naszych*⁷⁰. Interesującego sformułowania użył natomiast w roku 1632 (przed sejmem konwokacyjnym) sejmik witebski, powołując się na przywileje wydane *za przodków Ich Mości królów polskich y W[ielkiego] X[ięstwa] Litt[ewskiego]*⁷¹.

Charakterystyczne jest także sposób użycia zwrotów *Korona* i *Wielkie Księstwo Litewskie*. Prawie zawsze na pierwszym miejscu wymieniona jest właśnie Korona. Oto kilka przykładów. Sejmik miński w 1613 r. prosił o wspólne narady z *Pany posły Coronnemi y W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego]* w sprawie zniesienia skonfederowanych oddziałów wojskowych⁷². Sejmik wiłkomierski w 1625 r. zalecał poparcie manifestacji *na przeszłych dwu sejmach od Ich M[ości] Panów Posłów niektórych, tak coronnych, iako y W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego]*⁷³, natomiast sejmik brasławski w 1640 r. domagał się nienadawania nowych tytułów i pozostawienia tylko starych tytułów *tak x[ięząt] Ich M[ości] Coronny Polskiej, iako y W[ielkiego] X[ięstwa] a L[itewskiego]*⁷⁴. Wyjątkiem jest tu wspomniana już instrukcja nowogródzka z 1618 r., zawierająca prośbę, aby w sprawie napadów kozackich *ze wszystkimi stany X[ięstwa] Litt[ewskiego] y Coronnymi sposób y obronę namówić*⁷⁵.

Inne spostrzeżenie dotyczy takich wyrazów jak *dobro*, *pożytek*, łączących się przede wszystkim z terminem *rzeczpospolita*, szczególnie w dość

⁶⁸ BPAN Kraków, rkps 365, k. 35.

⁶⁹ AGAD AR II, 1201, k. 5.

⁷⁰ AGAD AR II, 701, k. 2.

⁷¹ Interesująca jest także lista owych *królów polskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, obejmująca zarówno wielkich książąt litewskich, którzy nie byli królami polskimi: Witolda i Zygmunta Kiejstutowicza (jedynie przy nim pojawia się tytuł wielkiego księcia), jak i królów polskich, nie będących wielkimi książętami: Władysława Warneńczyka i Jana Olbrachta; RNB, awt. 132, k. 5.

⁷² AGAD, AR II 583, k. 3.

⁷³ AGAD, AR II 937, k. 2.

⁷⁴ AGAD, AR II 1192, k. 3.

⁷⁵ AGAD AR II, 701, k. 2.

skonwencjonalizowanych prośbach o podziękowanie królowi czy końcowych formułach instrukcji. Przykładowo, sejmik orszański w 1596 r. pisał o zwołaniu sejmu *dla wielkich i ważnych potrzeb rzeczy pospolitej*⁷⁶, sejmik miński w 1608 r. proponował, *aby wespół z Ich M[oś]ciami Pany Posłami W[ielkiego] o X[ię]stwa Lit[ewskiego] określić sposób służby rotmistrzów powiatowych, gotowych do stawienia się gdzie potrzeba R[zeczy]p[ospolitej] okaże*⁷⁷, a szlachta lidzka w 1630 r. prosiła o podziękowanie królowi za *obmyślenie około dobra R[zeczy]p[ospolitej]*. W tej samej instrukcji spotykamy jednak wyjątek od opisanej tu prawidłowości, w sprawie zaciągów wojsk cesarskich szlachta lidzka domagała się bowiem: *na to przypaść, co z najlepszym W[ielkiego] X[ię]stwa Lit[ewskiego] będzie*⁷⁸.

Warto zauważyć jeszcze jedną prawidłowość. W omawianym okresie stosunek liczby użyć terminów *rzeczpospolita* i terminów oznaczających Wielkie Księstwo Litewskie (potraktowanych łącznie) istotnie zmienił się na korzyść terminu *rzeczpospolita*. O ile w latach 1587-1600 znacząco przeważają określenia dotyczące Wielkiego Księstwa Litewskiego (61:39), to już w latach 1601-1610 odnotowujemy niewielką przewagę terminu *rzeczpospolita* (53:47). W następnych dziesięcioleciach przewaga ta osiąga istotne rozmiary (ponad 60%), nieco spadając w latach 1641-1648 (57:43), co koresponduje ze spadkiem częstotliwości użycia terminu *rzeczpospolita* w tym okresie (por. Tabelę 3 i Wykres 1). Szczegółowe dane zamieszczono w Tabeli 8.

Tabela 8. Liczba użyć terminu *rzeczpospolita* i określeń Wielkiego Księstwa Litewskiego

Lata	Liczba użyć terminu <i>rzeczpospolita</i>	Liczba użyć określeń WKL
1587-1600	99	154
1601-1610	115	100
1611-1620	387	213
1621-1630	259	144
1631-1640	421	238
1641-1648	372	284
Ogółem	1653	1133

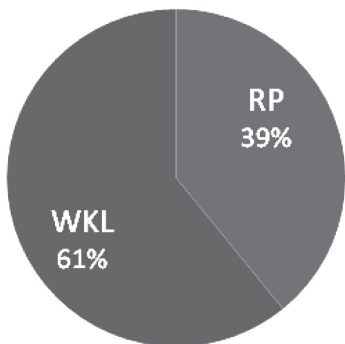
Wzajemny stosunek frekwencji tych terminów w kolejnych okresach przedstawiono na Wykresach 5-10.

⁷⁶ AGAD, AR II 346, k. 1.

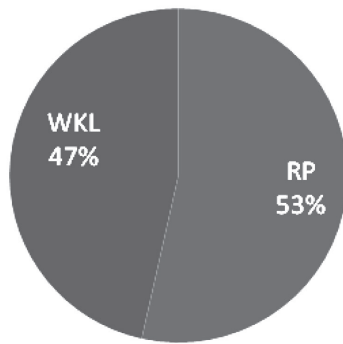
⁷⁷ AGAD, AR II 545, k. 3.

⁷⁸ AGAD, AR II 1030, k. 1.

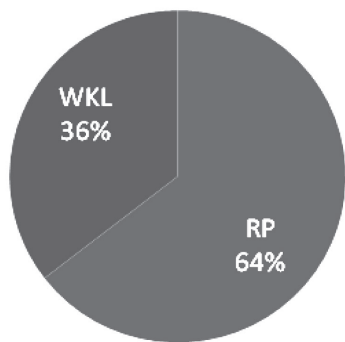
Wykres 5. Stosunek użycia terminów
RP i *WKL* w latach 1587-1600

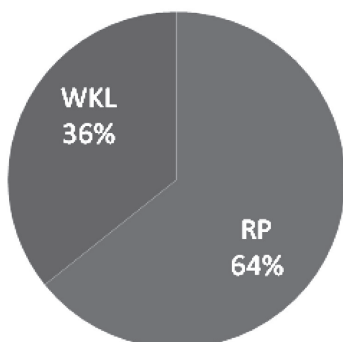
Wykres 6. Stosunek użycia terminów
RP i *WKL* w latach 1601-1610

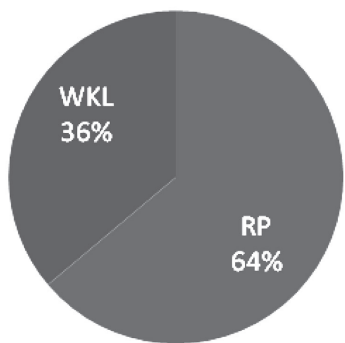
Wykres 7. Stosunek użycia terminów
RP i *WKL* w latach 1611-1620

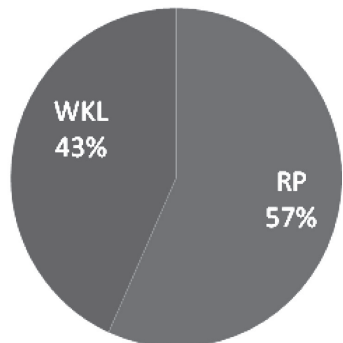
Wykres 8. Stosunek użycia terminów
RP i *WKL* w latach 1621-1630

Wykres 9. Stosunek użycia terminów
RP i *WKL* w latach 1631-1640

Wykres 10. Stosunek użycia terminów
RP i *WKL* w latach 1641-1648

Podtrzymując poczynione wyżej uwagi dotyczące niejednoznaczności pojęcia *rzeczpospolita*, należy jednak zauważyć, że wskazana tu tendencja jest wyraźna.

Można się chyba pokusić o stwierdzenie, że w większości przypadków użycia pojęcia *rzeczpospolita* w znaczeniu *państwo* oraz *szlachta* mamy jednak do czynienia z rozumieniem go jako obejmującego *ogół państwa polsko-litewskiego* oraz *ogół stanu szlacheckiego*, a więc zarówno Koronę, jak i Wielkie Księstwo Litewskie. Ten sposób rozumienia terminu jest jeszcze wyraźniejszy w znaczeniu *sejm*, gdyż ustrój parlamentarny Rzeczypospolitej Obojga Narodów zasadzał się na jedności – jej przejawem jest wszak zarówno sama instytucja wspólnego sejmku, łączącego wszystkie stany sejmowe i obie części Rzeczypospolitej, jak i sposób jego działania, dla podjęcia jakichkolwiek decyzji wymagający wspólnej zgody trzech stanów i wszystkich ich przedstawicieli (nie tylko koronnych i litewskich, ale w rozumieniu znacznie szerszym – wszystkich województw, ziem i powiatów, przedstawicieli całego *narodu szlacheckiego*). W terminie *rzeczpospolita* zawarty jest więc pewien walor wspólnotowy, nawet jeśli nie zawsze obejmuje on całość państwa polsko-litewskiego i ogół szlachty.

Co więcej, uwzględniając w kontekście wskazanych wyżej przemian stosunku liczby użyć terminów *rzeczpospolita* i *Wielkie Księstwo Litewskie* określenia *Wielkie Księstwo Litewskie* i *Korona* oraz nazwy urzędników (typu *hetman Wielkiego Księstwa Litewskiego*), można się pokusić o wniosek, iż w omawianym okresie w retoryce instrukcji sejmikowych owa zaznaczona tu wspólnotowość zaczyna przeważać nad elementami partykularyzmu.

Należy wreszcie omówić wspomnianą na wstępie instrukcję wiłkomierską z 1600 roku⁷⁹. Jest ona wyjątkowa na tle innych, zarówno ze względu na swoją długość (14 stron rękopisu, drobnym pismem), jak i częstotliwość użycia oraz znaczenia pojęć będących przedmiotem analizy. W tekście owej instrukcji aż 72 razy wykorzystano termin *rzeczpospolita*, w tym 26 razy zwrot *rzeczpospolita nasza*, a także 44 razy użyto określeń *Wielkie Księstwo Litewskie* i *litewski*. Ze względu na to, że tak duże wartości liczbowe w znacznym stopniu zmieniałyby otrzymane wyniki, przy czym zmiany te byłyby wywołane jedynie na podstawie jednego, nieproporcjonalnie bogatego źródła, zdecydowano się na wyłączenie tej instrukcji spoza obliczeń statystycznych.

Obawa o zniekształcenie otrzymanych wyników nie jest jednak jedynym powodem tej decyzji. Przemawia za nią także znaczna różnica w rozumieniu wskazanych terminów przez autorów instrukcji. Nieporównywalnie częściej niż w innych źródłach, terminu *rzeczpospolita* użyto bowiem na określenie *Wielkiego Księstwa Litewskiego* lub *szlachty litewskiej*. Przykładowo, pisząc o zagrożeniu szwedzkim, wyrażono przekonanie, że *niebezpieczeństwa ziemi*

⁷⁹ RNB, awt. 133, k. 121-127.

inflanckiej [...] zachodzą wszystkie R[zecz]P[ospolita] W[ielkie]o X[ięstw] a Litt[ewskiej]o y Coronę Polską. Użyty tu termin rzeczpospolita można interpretować jako państwo, ale zawężone do Wielkiego Księstwa Litewskiego, lub jako szlachtę Wielkiego Księstwa Litewskiego, której odpowiednikiem byłaby w tym wypadku szlachta koronna (jak należałoby wtedy interpretować termin Korona Polska).

W innym miejscu, domagając się ujęcia się za prawosławnym bractwem wileńskim, będącym przedmiotem ataków ze strony studentów Akademii Wileńskiej, sejmik uzasadniał swoje żądanie tym, że *tho zachodzi y o wielkie niebezpieczeństwo przywodzi wszystkie R[zecz]P[ospolita] naszą W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego]* (w znaczeniu wspólnota, stan szlachecki, ograniczonym jednak do szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego). Charakterystyczne jest kilkukrotne wykorzystanie przez autorów instrukcji (poza nią spotykanego jedynie sporadycznie) zwrotu *rzeczpospolita Wielkiego Księstwa Litewskiego*, a także dokonane przez nich ograniczenie desygnatu terminu *rzeczpospolita* do *Wielkiego Księstwa Litewskiego* lub *szlachty litewskiej*. Paradoksalnie – choć czysto statystyczne dane na pierwszy rzut oka powinny temu przeczyć, w pewnym stopniu potwierdza to wniosek o postępującej ewolucji terminologii instrukcji sejmikowych w kierunku wymiaru wspólnotowego, wychodzącego poza elementy partykularne.

Podsumowując rozważania, należy zwrócić uwagę na dynamiczny charakter omawianych zjawisk. W końcu XVI w. na płaszczyźnie używanej w litewskich instrukcjach sejmikowych terminologii dominuje jeszcze spojrzenie z własnego, litewskiego punktu widzenia. W wieku XVII mamy jednak do czynienia z wyraźnym preferowaniem terminu *rzeczpospolita* i dawaniem wyrazu wspólnotowemu charakterowi państwa polsko-litewskiego. Świadczy o tym zarówno wzrost frekwencji terminu *rzeczpospolita*, jak i zmiana stosunku liczby użycia tego terminu w stosunku do nazw odnoszących się do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Potwierdzeniem tej tendencji jest także wyraźny wzrost frekwencji sformułowań *Rzeczpospolita nasza* i *Rzeczpospolita ojczyzna nasza*.

W dynamice przemian dotyczących badanych terminów zwracają uwagę dwa momenty. Pierwszym z nich jest szczególnie wysoka frekwencja zwrotów *Rzeczpospolita nasza* i *Rzeczpospolita ojczyzna nasza* w drugim dziesięcioleciu XVII w. Drugim – znaczący spadek ich użycia, a także użycia terminu *rzeczpospolita* w latach 40. XVII w., które na płaszczyźnie terminologii instrukcji wypada nazwać okresem pewnego „kryzysu” w stosunku do związku z Koroną.

Pewnym wyjaśnieniem pierwszego zjawiska może być wojna z Moskwą w l. 1609-1618. W litewskich instrukcjach sejmikowych z tego okresu znajdujemy bowiem liczne wezwania do współpracy Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. W swojej retoryce sejmiki odwoływały się do poczucia jedno-

ści Rzeczypospolitej. Przykładowo, sejmik kowieński w 1615 r. domagał się wsparcia pieniężnego ze strony Koroniarzy: *aby też y stany coronne iako bracia jednej oyczyzny do tegoż przystąpili y równo z nami tychże ciężarów nościć pomogli*⁸⁰. Sejmik wilkomierski w 1618 r. wyraził natomiast poparcie dla wyprawy królewicza Władysława, *który przesłże lato na posłudze R[zeczy] p[ospoli]tey spólney oyczyzny na dalsze dla uspokoienia od Moskwy niebezpieczeństwa udać się raczył*⁸¹.

Jeśli przyjąć założenie, że na postawę sejmików litewskich w znacznym stopniu wpływało zagrożenie zewnętrzne, należy odpowiedzieć na pytanie, dlaczego w latach 1621-1630-pomimo prowadzenia wojny ze Szwecją – obserwujemy spadek częstotliwości użycia określeń *Rzeczpospolita nasza* i *Rzeczpospolita ojczyzna nasza*. Zauważmy, że instrukcje na sejmy z lat 1621-24 są nam przeważnie nieznane. Przeniesienie zaś w 1626 r. głównego ciężaru działań wojennych na teren Prus, a także litewskie pretensje o niedostateczne finansowanie przez Koronę działań w Inflantach mogły zadecydować o mniejszym zapotrzebowaniu na odwoływanie się w retoryce instrukcji do poczucia jedności *wspólnej ojczyzny*.

Lata 40. XVII w. są natomiast, jak wskazano wcześniej, okresem nasilenia litewskich pretensji wobec Koroniarzy, związanych z przekazaniem Moskwie części powiatu starodubowskiego wraz z Trubeckiem, konfliktami kompetencyjnymi marszałków koronnych i litewskich oraz pozywaniem Litwinów przed sądy koronne.

Jeszcze raz podkreślając niereprezentatywność instrukcji sejmikowych w stosunku do ogółu źródeł epoki, pozwólmy jednak wyrazić wątpliwość, czy nie należałoby nieco inaczej spojrzeć na posiadające bogatą literaturę pojęcie *partykularyzmu litewskiego* (nie zaprzeczając bynajmniej istnieniu tego zjawiska) i rozpatrywać je w szerszym kontekście wzajemnych stosunków polsko-litewskich, w których element współpracy, choć może mniej uchwytny źródłowo, często wydaje się niedoceniany.

⁸⁰ AGAD, AR II 621, k. 3.

⁸¹ AGAD, AR II 700, k. 3.